

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2025.11>

УДК: 352/354(470+571):93/94(477)«15/16»

Олександр ГУРЖІЙ,

головний науковий співробітник
відділу історії України середніх віків
та раннього нового часу
Інституту історії України НАН України,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

Oleksandr HURZHII,

Chief Researcher at the Department of
History of Ukraine of the Middle Ages and
Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: oleksandrgurzij003@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

Віталій ЩЕРБАК,

професор кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

Vitalii SHCHERBAK,

Professor at the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Hrinchenko Kyiv Metropolitan University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: shcherbak.vitalii@gmail.com

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0001-8025-5684>

Про так звані теорії «централізації» Московії та «новий період російської історії» і місце в них України (16–17 ст.)

Стаття з'ясовує доцільність застосування понять «централізація» Московії й «новий період російської історії» відповідно 16 і 17 ст. Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму й детермінізму, з використанням загальнонаукових методів аналізу, синтезу, аналогії, узагальнення й логіки, а також проблемно-хронологічного підходу. «Централізація» Московського царства мала загарбницький характер і за своєю суттю означала ліквідацію самоуправління в окремих регіонах країни. В економічній сфері на середину 17 ст. навколо столиці ще не відбулося об'єднання всіх «руських» земель, що не може свідчити про сформований «всеросійський ринок». Водночас купецтво ще не становило окремої соціальної верстви, була відсутня банківська система за наявності внутрішніх митниць. Не стала Москва на той час і потужним центром великої промисловості на ґрунті розвитку буржуазних відносин. Тому початок «нового періоду російської історії» можна віднести лише до 18 ст.

Ключові слова: Україна, Московське царство, російська історія, буржуазні відносини, гетьман.

On So-Called Theories “Centralization of Muscovy” and the “New Period of Russian History” and the Place of Ukraine in Them (16th — 17th c)

The article examines the feasibility of applying the concepts of “centralization” of Muscovy and “new period of Russian history” in the 16th and 17th centuries, respectively. The research methodology is based on the principles of historicism and determinism, using general scientific methods of analysis, synthesis, analogy, generalization and logic, as well as the problematic and chronological approach. The “centralization” of Muscovy was aggressive in nature and essentially meant the elimination of self-government in certain regions of the country. In the economic sphere, by the middle of the 18th century, all “Russian” lands had not been united around the capital yet, which cannot indicate the formation of an “all-Russian market”. At the same time, the merchants did not constitute a separate social stratum yet, and there was no banking system, despite the presence of internal customs. At that time, Moscow did not become a powerful center of large industry on the basis of the development of bourgeois relations. At the same time, for Ukraine, the “new period” began in the mid-17th century, and it was undoubtedly connected with the events of the National Revolution, both in the socio-political and socio-economic sense. Accordingly, the beginning of the “new period of Russian history” can be attributed only to the 18th century.

Keywords: Ukraine, Principality of Moscow, Russian history, bourgeois relations, hetman.

Відносини козацької України з Московським царством зумовили препарування російською історіографією явищ і термінів ранньомодерної доби до української історії. Відповідно, ортодоксальні постулати радянської періоду, що значною мірою спотворювали вітчизняну минувшину, потребують ґрунтовного аналізу й переоцінки. Йдеться насамперед про такі формулювання, як «утворення російської централізованої держави» й «новий період російської історії». Намагаючись модернізувати вітчизняне історіописання, російські дослідники 20 століття відшукали йому місце в еволюції європейських процесів. Звідси й поява аналогічних термінів щодо оцінки 16 ст., зокрема «утворення російської централізованої держави». Теоретичною основою «нового періоду» в історії Росії, який нібито розпочався з 17 ст., стала ленінська теза. Суть її полягала у «фактичному злитті усіх областей, земель і князівств у одне ціле». Воно зумовлювалося посилюваним обміном між областями, зростанням товарного обігу, концентрацією невеликих місцевих ринків в одному «всеросійському ринку». Засновниками цих якісних змін і зрушень мали б виступати «капіталісти-купці», фактично буржуазія. Актуальність питання обумовлена тим, що російська історіографія вдається до інтерпретації наявних у цей час українсько-московських взаємин для реалізації власних завдань.

Питання «централізації» Московії відбилося у низці праць російських істориків, причому хро-

нологічні рамки визначалися 14–16 століттями¹. У них йшлося про еволюцію політичних і соціально-економічних процесів Московського князівства, а потім і царства в руслі російської концепції історичної минувшини. Водночас відсутні спеціальні дослідження про власне методологічні засади та понятійний інструментарій щодо висвітлення «нового періоду» російської історії, хоча сам термін вживається в багатьох російських і українських радянських узагальнюючих працях².

Мета статті — з’ясування доцільності та історичної об’єктивності застосування понять «централізація» Московії та «новий період російської історії» відповідно 16 і 17 ст., коли формувалися більш-менш сталі українсько-московські відносини.

Насамперед виникає кілька резонних питань: а чи не є твердження про буцїмто «завершення оформлення соціальної та державно-політичної структур» у період існування Московського царства явним заангажованим перебільшенням суспільствознавців? Адже ще в середині 16 ст. відбувався процес анексії Казанського й Астраханського ханств (1552–1556) і, відповідно, насаджування адміністрації зі столиці Московії тут ще не завершилося. Крім того, цілком невіршеним залишалося верховенство влади на території Суздальської землі та окремих регіонів Півночі. Так чи так тривала васальна залежність Московського царства від Кримського ханства (аж до 18 ст.). Та й представники кочової Великої Ногайської Орди на південному сході, пізніше насильно роз-

¹ Пресняков А. Е. Образование Великоорусского государства. Петроград, 1918. 249 с.; Мавродин В. В. Образование единого Русского государства. Ленинград : из-во Ленинградского ун-та, 1951. 328 с.; Черепнин Л. В. Образование Русского централизованного государства в XIV–XV вв. Социально-экономическая и политическая история Руси. Москва : Соцэкгизд, 1960. 899 с.

² История СССР с древнейших времен до наших дней в 12 т. Т. 1. Москва : Наука, 1967. С. 15–33; Буганов В. И., Преображенский А. А., Тихонов Ю. А. Эволюция феодализма в России. Социально-экономические проблемы. Москва: Наука, 1980. С. 221; Історія Української РСР: у 8-ми т., 10-ти кн. Т. 2. Київ : Наукова думка, 1979. С. 111.

селені в різних областях країни, десятиліттями продовжували чинити збройний опір центральній владі. Часто не сприймали нав'язану «християнізацію» — відповідно, «русифікацію» — підкорені лопарі, ханти, манси, комі, удмурти, мари та багато інших народів.

Наприклад, специфіку взаємовідносин між кримським ханом Девлетом Гераєм (1551–1577) і московським царем Іваном IV Грозним (1547–1584) у 70-х роках 16 ст. так описав посол англійської королеви Єлизавети I (1558–1603) в Московії сер Джером Горсей у своїх щоденникових нотатках. Після чергового переможного походу на Москву в 1571 р. хан направив до государя, котрий втік із столиці, посольство. За свідченням Дж. Горсея, під час зустрічі обох сторін керівник посольства з Криму зауважив, що він є представником великого володаря «всіх держав і ханств», а тому через нього Девлет Гірей запитує свого васала, з його милості великого князя Русі: як тому сподобалося ханське невдоволення, продемонстроване вогнем, мечем і голодом. А нині повелитель татар послав цареві для «потіхи» поганенький простецький ніж, щоб він перерізував собі горло. Звичайно, така розмова посла вкрай розлютила Івана Васильовича, який гнівно почав ображати свого сюзерена і погрожувати перетворити його самого на свого васала. Проте згодом цар вирішив відправити в Крим своє посольство для поблажливих перемовин³.

Очевидно, саме тому В. Ульянов (Ленін) розглядав державну централізацію Московського царства тільки на буржуазній основі та пристосовував її до більш пізнього періоду. Він принципово не застосовував термін «централізована держава». Останнє, на його думку, репрезентує феодальну монархію, де ще відсутня економічна єдність, а державність побудована й тримається на самовладді царя та боярської аристократії.

Отже, чи правомірно називати насильницьку колонізацію московитами сусідніх народів в 16 ст. «централізацією російської держави»?

Владу московського правителя в період ліквідації ним незалежності Пскова (1510), приєднання Смоленська (1514) та Рязанського князівства (1521) доволі предметно описав дипломат Священної Римської імперії Сигізмунд фон Герберштейн (1486–1566) у «Записках про московитські справи», створених внаслідок його дипломатичних місій у Москву 1517 і 1526 рр. за дорученням німецького уряду. Зокрема, в них йшлося про те, що владу, яку має великий князь Василій III (1505–1533), він «застосовує до своїх підданих, легко перевершуючи всіх монархів усього світу.

І він докінчив також те, що розпочав його батько, а саме: відібрав у всіх князів і інших володарів усі їхні міста й укріплення. Будь за яких обставин навіть рідним своїм братам він не доручає фортець, не довіряючи їм. Усіх однаково він пригнічує жорстоким рабством, отже, якщо він накаже будь-кому бути при своєму дворі, або йти на війну, або правити яким-небудь посольством, той змушений виконувати все це на свій кошт. Виняток становлять юні сини бояр, тобто знатних осіб, з більш скромним достатком; таких осіб, пригнічених своєю бідністю, він звичайно щороку приймає до себе і утримує, призначивши платню, але неоднакову»⁴.

Встановлене великим князем жорстоке рабство, возвеличене до «Божого проведіння», поширювалося на всі верстви підкореного ним населення, принаймні офіційно. «Розпоряджаючись беззаперечно й своєю волею життям і майном усіх, — писав німецький дипломат, — із радників, яких він має, жодному не надає такого значення, щоб насмілитися не погоджуватися з ним або дати йому відсіч у будь-небудь справі. Вони відверто заявляють, що воля государя є воля Божа, а тому що не зробить государ, він робить з волі Божої»⁵.

Наскільки така централізація держави, заснована на насильстві за умови підкорення багатьох народів, виявилася міцною в 17 ст., розглянемо нижче.

Незаперечним є той факт, що українці пережили велику політичну трансформацію. Їхня порівняно компактна територія заселення, з більш-менш єдиним етнічним складником, перейшла з автономії у Великому князівстві Литовському до складу Речі Посполитої. Проте в Україні зберігалось її «національне ядро» — Наддніпрянщина — майбутня основа «козацької» держави з її фактично діючим політико-адміністративним і культурним центром — Києвом.

Водночас слід визнати, що під владою Речі Посполитої суспільно-політичне становище населення України, зокрема Києва, неабияк погіршилося. Однак про колишню велич останнього продовжували згадувати навіть іноземці. Так, сілезький дворянин, дипломат і мандрівник Еріх Лясота (бл. 1550–1616), подорожуючи на Запорозьку Січ 1594 р. з метою вмовити козаків пристати на службу до германського імператора Рудольфа II Габсбурга (1576–1612), зазначив у «Щоденнику»: «Київ із давніх часів є знаменитою столицею й окремим князівством, що мало своїх власних князів (яких звали “царями” й “князями”) з роду теперішніх великих князів руських»⁶.

³ Записки о Московии XVI в. сэра Джерома Горсея. Санкт-Петербург, 1909. С. 27–30.

⁴ Герберштейн С. Записки о московских делах. Санкт-Петербург, 1908. С. 21–22.

⁵ Там же. С. 23.

⁶ Лясота Еріх. Щоденник. Жовтень. 1984. № 10. С. 100.

Зі смертями Івана IV Грозного (1584) та його спадкоємця сина Федора (1598) перестала існувати династія Рюриковичів. Фактичне правління Московією (1584–1598) і царювання (1598–1605) Бориса Годунова через політичні катаклізми (селянська війна, повстання Хлопка) й економічні негаразди (тяжкі неврожаї, страшний голод) на початку 17 ст. призвели до суспільної кризи, котра поступово перетворилася в громадянську війну й охопила всі верстви населення — т. зв. Смутний час⁷. І сталося «бентеження у всій Руській землі», — як зазначив сучасник тих подій, відомий опальний келар Троїце-Сергієва монастиря Авраамій Палицин⁸. У 1604 р. на територію країн вторглися загопи Лжедмитрія I, якого підтримали річпосполитські магнати як буцім врятованого «законного» царевича Дмитрія. Після смерті Бориса Годунова в 1605 р. у Москві його проголосили царем. Однак легітимність такої акції викликала великий сумнів у населення, чим ще більше загострила суспільно-політичну кризу та її результат — збройне протистояння. Незабаром під час народного повстання, спровокованого боярською опозицією, самозванця було вбито. Новообраний цар Василь Шуйський також не зміг довго утриматися на престолі. Смути в Московії, що періодично виникали, зумовлювали значні людські та економічні втрати, призводили до фактичного руйнування, а то й припинення існування державності.

Тільки нова царська династія — Романових, започаткована боярином Михайлом Федоровичем (1613–1645), розпочала відновлення економічного розвитку й державного управління. Тому до середини 17 ст. важко твердити про процес зміцнення централізації Московії та «злиття» в ній у єдине ціле (в політико-адміністративному, не кажучи вже в етнічному сенсі) всіх земель. І варто додати, що на цей процес не могли не впливати періодичні збройні конфлікти та московсько-польські війни 1617–1618 та 1632–1634 рр., внаслідок яких державні кордони Московського царства залишилися такими, як їх було встановлено Деулінським перемир'ям 1618 р.⁹

Водночас тривала агресивна експансія московитів на Східний Сибір аж до узбережжя Тихого океану. Отже, «формування» Московського царства продовжувалося у своєрідний спосіб.

Прийняття Війська Запорозького під протекторат Московії в 1654 р. у черговий раз заго-

стрило її стосунки з Річчю Посполитою, призвело до довготривалої та виснажливої війни, до якої долучилася і Османська імперія. Лише 1667 р. збройний конфлікт за українські, а також білоруські землі завершився певною «стабілізацією» московсько-польського кордону головним чином по Дніпру. Це узаконило Андрусівське перемир'я між сторонами, пізніше підтверджене «Вічним миром» 1686 р.

Про рівень державної централізації / децентралізації в економічному аспекті можуть свідчити наявність внутрішніх митниць, що на місцях певним чином «розпорошують» вищу владу, ступінь упорядкованості системи збирання ними податків, а також повнота прерогатив єдиного адміністративного (чи об'єднавчого) центру. Як відомо, система функціонування внутрішніх митниць та оподаткування в Московії та Речі Посполитій (разом з українськими землями) формувалися протягом 16–17 ст. У її основі була необхідність захисту невеликих груп ремісників і торгових людей окремих областей чи цілих регіонів за умови обмеженості ринків. Безперечно, немаловажну роль за таких обставин зіграло те, в чиїх руках перебувала земельна власність на місцях. Звідси виходило, кому саме будуть надходити зібрані кошти — в державну казну чи особисто землевласнику. Водночас внутрішні митниці, що проіснували в Московії до другої половини 18 ст., неабияк ускладнювали економічне «злиття» окремих областей. На думку К. Базилевича, тогочасна система митного оподаткування становила тут «механічний конгломерат багатолітніх історичних напластувань», стародавнє підґрунтя яких коріннями сягало 13–14 ст. і до кінця 17 ст. обросло численними дрібними поборами, що дуже важко піддавалися систематизації¹⁰.

А поштовх для «швидкого і насильницького» поширення митних податків у Московії надали татари, як про це писали російські історики Є. Осокін і С. Шумаков. Причому, за їхнім твердженням, до середини 17 ст. у країні існувала найскладніша відстала та «дуже заплутана система митних податків»¹¹. Цю тезу деталізував Ю. Тихонов, зокрема щодо слабкості внутрішніх ринків, з яких лише від середини 16 ст. в казну почала надходити частина митних зборів¹². Природно, що окремі «землі» продовжували зберігати «живі сліди колишніх автономій» і особливі митні кордони.

⁷ Соловьев С.М. История России с древнейших времен // Соч. Т. 7–8. Москва: Мысль, 1989. С. 376–601.

⁸ Палицын А. Сказание об осаде Троицко-Сергиева монастыря от поляков и Литвы и о бывших потом в России мятежах. *Русская историческая библиотека*. Т. 13. Санкт-Петербург, 1891. С. 482–483.

⁹ Kothubaj E. Odsiecz Smoleńska i pokój Polanowski. Kraków, 1858. 162 s.; Поршнев Б. Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. Москва: Наука, 1976. 435 с.

¹⁰ Базилевич К. В. К вопросу об изучении таможенных книг XVII в. *Проблемы источниковедения*. Вып. 2. 1936. С. 81.

¹¹ Осокін Е. Внутренние таможенные пошлины в России. Казань, 1850. С. 5, 112; Шумаков С. Древнерусские косвенные налоги. *Труды юридического общества при Московском университете*. 1897. Т. 7. С. 247, 248.

¹² Тихонов Ю. А. Таможенная политика Русского государства с середины XVI в. до 60-х годов XVII в. *Исторические записки*. Т. 53. 1955. С. 260.

Ситуація складалася таким чином, що на середину 17 ст. внутрішня митна система ані економічно, ані політико-адміністративно вже не відповідала «новим» потребам і вимогам державного управління. Значна кількість консервативно налаштованих воевод і керівників митниць працювали за старими стандартами, не прагнучи докорінних зрушень у цій сфері. Навпаки, було впроваджено на загальнодержавному рівні й в окремих областях (містах) багато другорядних податків, пов'язаних безпосередньо не з купівлею-продажем товарів, а з послугами навколо них. У цьому проявилася бажання (багато в чому хибне) уряду поліпшити економічне становище після «литовсько-польського розорення».

Однак уже на початку 50-х років за ініціативи самих торгових людей урядова політика у цьому питанні поступово почала змінюватися. Зокрема, від них у серпні 1653 р. на ім'я царя Олексія Михайловича (1645–1676) поступила чолобитна з побажанням, щоб «у всій державі на Москві і у всіх містах і в повітах пожалував би государ, велів їм мати із всіх наших товарів і з усього іншого пряме однорубльове мито, скрізь порівну, з продажу з тієї ціни коли всякі товари десь хто буде продавати з іногородців і всяких чинів людей... ніякого проїжджого мита ніде і з яких товарів государ мати не велів, крім одного рубльового мита»¹³. Доволі красномовна пропозиція, яка у своїй основі передбачала ліквідацію різних дрібних митних податків, що призвели значною мірою до всіяких нормативних порушень і зловживань, уніфікацію системи зборів у формі єдиного рубльового оподаткування.

Вища влада Московії не забарилася з відповіддю і 25 жовтня 1653 р. ухвалила «Торговий статут», в якому між іншим йшлося: «Государ, цар і великий князь Олексій Михайлович всієї Русі слухав виписки з чолобитних городових всяких чинів торгових людей, наказав і бояри постановили: надалі своє государеве мито мати із всяких товарів і хліба на Москві і в містах, з тутешніх мешканців і з приїжджих всяких чинів людей рубльове мито з продавців по десять грошей з рубля... а перекупному миту з різних товарів бути як і раніше»¹⁴.

У документі звертає увагу на себе вислів «свое государеве мито мати», тобто не всі попередні податки (?). Збереглися деякі збори з «перевозів» і «мостовщини» (на окремих великих річках), з «вершників», а також за використання комор, возів тощо. Серед митних поборів, пов'язаних

з перевозами, існували запроваджені ще татаро-монголами «тархани». Поряд з приватними зборами вони проіснували все 17 ст., їх скасував лише Петро I. Хоча насправді ще 1672 р. була спроба їхньої повної ліквідації.

Відзначаючи важливість «Торгового статуту» 1653 р., все ж важко однозначно погодитись з твердженням А. Ніколаєвої, що він «відобразив процес утворення всеросійського ринку»¹⁵. До речі, наголосимо: В. Ленін у праці «Розвиток капіталізму в Росії» назвав його не «всеросійським», а «внутрішнім». Дійсно, новий нормативний акт призвів до усунення різноманітності більшості мит і їх уніфікації у формі рубльового податку, але не всіх. Крім того, наскільки повно один документ певного року про зміну форми податків може свідчити про увесь процес утворення всеросійського ринку, адже і після нього залишилися незмінною наявність внутрішніх митниць¹⁶, їхнє системне функціонування із старими порядками організаційного характеру й географічним розмежуванням? А головне: наскільки досконалим виявилось таке реформування? Адже вже через 14 років виникла потреба у Новоторговому статуті (1667). Причому з великими застереженнями можна говорити про існування на той час «єдиного» торгового центру (маємо на увазі Москву), навколо якого зосереджувалася б як внутрішня, так і зовнішня торгівля.

Один із традиційних старих шляхів пролягав з Московії в напрямку Західної Європи через Київ, Галичину, Польщу, і далі — в Німеччину. Він з'єднав московські торгові осередки з центральноевропейськими (Вроцлав, Лейпциг, Франкфурт та ін.)¹⁷. Слід визнати, що на той час у більшості випадків домінуючу роль у зовнішній торгівлі Московського царства відігравала не Москва, а Архангельськ — далекий від неї великий річковий і перший в країні морський порт, що розташовувався на початку дельти Північної Двини, за 45 км від її впадіння в Біле море (Двинська губа). Про доходи казни міста, котре користувалося правом самоуправління (!), може свідчити митна відомість, яку навів член шведського посольства в столиці при Олексію Михайловичу Йоган Кильбургер у творі «Коротка звістка про руську торгівлю, яким чином вона відбувалася через всю Росію в 1674 р.». Так, в 1654 р. митні податки в Архангельську становили 54 031 руб., 1658 р. — 91 742 руб., 1662 р. — 58 090 руб., 1666 р. — 72 601 руб., 1670 р. — 66 021 руб. Як ба-

¹³ Акты, собранные в библиотеках и архивах Археологической экспедицией Академии наук. Санкт-Петербург, 1838. Т. 4. № 64.

¹⁴ Торговый устав 1653 г. *Собрание государственных грамот и договоров*. Ч. 3. Москва, 1822. С. 490–493.

¹⁵ Николаева А. Т. Отражение в уставных таможенных грамотах Московского государства XVI–XVII вв. процесса образования всероссийского рынка. *Исторические записки*. Т. 31. 1950. С. 264.

¹⁶ Лише в європейській частині Московії в XVII ст. налічувалося понад 50 митниць.

¹⁷ Захаров В. Н. Западноєвропейские купцы в России. Эпоха Петра I. Москва, 1996. С. 101, 102.

чимо, вони досягали великих обсягів, але мали й значні щорічні коливання в розмірах, що пояснювалося кількістю прибулих негоціантів і реалізацією їхнього товару. Причому, як зазначив названий автор, всі іноземці, якої б нації не були, зі своїх товарів мито сплачують одноразово: в Архангельську, Новгороді та Пскові по 6 грошових одиниць з кожної сотні. А якби хтось з них не захотів би чи не зміг реалізувати продукцію в цих містах і поїхав би до Москви, то спочатку мав би сплатити «проїзне» мито в розмірі 10 грошових одиниць з кожної сотні загальної вартості товару, а потім ще 6 одиниць на сотню в московській митниці¹⁸. Отже, власне Москва певною мірою «відмежовувалася» від іноземних купців додатковими митними зборами.

Щодо торгового люду й митної системи України, а також Києва як економічного осередку, слід вказати на такі показові факти. Незважаючи на всілякі заборони влади, українці проривалися за кордони у торговельних справах, причому майже регулярно й з великим обсягом краму. Зокрема, про це йдеться в листі польського короля і великого князя литовського Сигізмунда II Августа (1548–1572) до київських міщан (1567): «Купці московські до міста нашого тамошнього Києва з товарами своїми, з шкурами лосиними приїхавши, час немалий мешкали..., і продали вони шкури службовцеві князя воеводи Раєві і міщанину нашому київському Черевченкові, а з Києва, мовляв, ви також з товарами своїми, незважаючи на нашу заборону, до Путивля і до інших замків московських їздили. А тепер, мовляв, після того ви, за кордон до землі неприязельської їздячи з товарами своїми, гендлюєте і купуєте, а один мовляв, міщанин київський, людина в місті тому значна і могутня, Булига, немало маєтності з собою взявши, до землі неприятеля нашого московського втік, з немалим повидінням нашим господарським сприйняли б, якби ця справа була справді такою, як вона нам представлена»¹⁹.

Французький дипломат і хроніст П'єр Шевальє у своїх записках про Україну періоду Національної революції середини 17 ст. виділив Київ як центр «воеводства і митрополії грецької церкви» поміж «найвидатніших міст і фортець, які займають козаки»: Біла Церква, Корсунь, Костянтинів, Бар, Черкаси, Чигирин, Кодак, Ямпіль над Дністром, Умань, Переяслав, Лубни, Паволоч, Фастів²⁰.

Незаперечним є той факт, що, починаючи від Б. Хмельницького, всі його наступники на гетьманському уряді, окрім хіба що К. Розумовського, укладали нові угоди-статті з царським урядом, а це свідчило: Москва так чи так позиціонувала Україну як окрему державу, причому володар булав на законодавчому рівні вважався її головою й носієм верховної влади²¹. Зокрема, Б. Хмельницький намірився будувати стосунки з Московією на кшталт тих, що існували з Угорщиною, Молдовою, Волощиною й Османською імперією, тобто у формі номінального васалітету. Як відомо, поступова анексія основних українських і білоруських земель Московією розтягнулася на багато десятиліть, майже до кінця 18 ст. Тому за всіма політико-правовими ознаками титул «государ, цар і великий князь всієї Русі» до цього часу слід вважати штучно привласненим і історично невідповідним реаліям.

Новоторговий статут, оприлюднений 22 квітня 1667 р., значною мірою закріпив положення попереднього статуту, хоча й мав принципові відмінності. Обидва вони визначалися як поворотний етап у внутрішній і зовнішній торгівлі Московії, а через неї й України, економіка якої все більше підпадала в залежність царату. Практично ці акти започаткували деякі умови для формування всеросійського ринку та поглиблення проникнення його модераторів до європейської системи торгівлі. Правові нормативи Статуту 1667 р. збільшили контроль царської адміністрації у сфері купівлі-продажу продукції, хоча вже не лише переважно в інтересах державної казни (в особі государя), а й на користь купців з великим капіталом. Усі положення статуту 1667 р., що безпосередньо стосувалися торговельних операцій з іноземцями, однозначно передбачали засади протекціонізму та меркантилізму, що виразно проявилися в системі митних зборів з негоціантів. Такі підходи зумовили посилення політичної бюрократії та сприяли контролюванню дій іноземних урядів і негоціантів, спрямованих на використання їхніх капіталів на ринках Московії. Водночас цей законодавчий акт, у принципі не передбачаючи докорінних змін в усталеній системі торгівлі, тим самим обмежував прогресивні зрушення, не сприяв розвитку буржуазних відносин²².

Формальною ж причиною появи Новоторгового статуту, як і в першому випадку, стала скарга від торгових людей на те, що «приїзджі іноземці

¹⁸ Кильбургер И. Ф. Краткое известие о русской торговле, каким образом она производилась чрез всю Россию в 1674 г. / Пер. с нем. И. Языкова и И. Тимковский. Санкт-Петербург, 1820. С. 145.

¹⁹ Архив Юго-Западной России. Ч. VIII. Т. V. Киев, 1907. С. 162–163.

²⁰ Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі. З розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар / Пер. з фр. видання 1663 р. Київ : вид. АН УРСР, 1960. С. 45.

²¹ Яковлів А. Україно-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934. С. 4,5.

²² Базилевич К. В. Элементы меркантилизма в экономической политике Алексея Михайловича. Ученые записки МГУ. Вып. 41. 1940. С. 72.

безбоязно почали зіпсовані підробні срібні і золоті та інші заморські товари до царствующого граду Москви та інших міст привозити... тому руським торговим людям в промислах спричинили збитки і руйнування»²³.

Як би нелогічно на перший погляд це виглядало, але в статуті вкотре обмежувалася торгівля в столиці: «щоб у Москві і містах іноземці ніяких товарів вроздріб не продавали. А якщо розпочнуть вроздріб продавати і ті товари відбирати на великого государя»²⁴. Тобто столиця продовжувала лишатися напівзакритою для іноземної торгівлі, а далекий Архангельськ зберігав свої прерогативи. Про українців безпосередньо не йшлося, однак зазначалося про необхідність посилення контролю за прибулими вірменами, греками та купцями з «литовської сторони»²⁵ (фактично з Речі Посполитої).

У зв'язку з останнім пунктом стає не зовсім зрозумілим твердження сучасної дослідниці Олени Стрішенець стосовно того, що «для українських купців і торговців він (Новоторговий статут. — *Авт.*) створив сприятливі умови з поживавлення торговельно-економічних зв'язків з Росією»²⁶. Цікаво було б уточнити, в чому ж проявлялося це «поживавлення» саме на ґрунті цього акту?! Практично нічим не підтверджуючи таке положення, авторка посилається на працю російської історикіні О. Чистякової 1958 р.²⁷

На початок 70-х років експорт і імпорт Московії набув значних обсягів і різноманітності. Водночас основні шляхи ввозу-вивозу товарів йшли з Нарви й через Архангельськ із Західної Європи, залишаючи осторонь столицю. В експорті виразно домінувала натуральна продукція з окупованих регіонів, а в імпорті — промислова, що відповідно свідчило про різнопрофільну слабкість місцевого промислового виробництва. Причому, на відміну від більш-менш демократичних засад в українській торгівлі й митному оподаткуванні²⁸, в російській, за твердженням Й. Кильбургера, не обмежено керували царські комерційні радники

й фактори, котрі розселилися по різних місцях держави й отримали право на купівлю першими товару, який їм необхідний або сподобався, хоча й з дотриманням інтересів казни (в особі государя). Зокрема, в Сибіру вони підпорядкували собі соболиний промисел і заморську торгівлю в Архангельську, обмежили торгівлю на Балтиці²⁹.

Отже, про вільну конкурентоздатну торгівлю — одну із заповорок буржуазних відносин — навіть мови немає. На кінець 17 ст. Москва як місто-столиця, на відміну від Києва, ще не перетворилася на той «нервовий вузол», що «в'яже в складну суцільну сітку всесвітній розвиток»³⁰. І хоча митна система й виготовлення монет продовжували лишатися в Україні не до кінця впорядкованими, але тут митниці існували переважно на прикордонні, а не між окремими регіонами (Наддніпрянина)³¹. А, наприклад, на Правобережжі набули поширення монети, що карбувалися магнатами, державою та українськими гетьманами. Зокрема, П. Дорошенко мав свого майстра грошової справи, який згодом перебрався до Московії, де успішно долучився до виготовлення монет³².

Спираючись на аналіз документальних матеріалів, слід визнати цілком достовірним твердження П. Лященка, висловлене ще на початку 50-х років минулого століття, про те, що якісна «організація торгівлі в Москві 17 ст. мало чим різнилася від її становища в 16 ст.»³³. А тому про глибоке проникнення буржуазних за ознакою торгово-грошових відносин у торгівлю того часу не йдеться. Власне 17 ст. успадкувало від попереднього століття велику кількість різних царських монополій, заборонених товарів, відкупів, право користування на які передавалося негоціантам і найзаможнішим місцевим торговим людям.

Не стимулювали розвиток буржуазних відносин у Московії, а з другої половини 17 ст. і в Україні, порушення стандартів у грошовому обігу, а також відсутність банківської системи й широкого кредитування. Адже протягом 16–17 ст. лише

²³ Новоторговый устав. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. Москва, 1986. Т. 4: Законодательство периода становления абсолютизма. С. 117.

²⁴ Там же. С. 132.

²⁵ Там же. С. 131.

²⁶ Стрішенець О. М. Товарне виробництво і торгівля в Україні (друга половина XVII — кінець XVIII ст.). Чернівці: Місто, 2009. С. 252.

²⁷ Чистякова Е. В. Новоторговый устав 1667 года. *Археологический ежегодник за 1957 год*. 1958. С. 93–121.

²⁸ Адже Національна революція нівелювала кріпосницькі відносини, а купецтву, особливо іноземному, тодішня влада надала значні преференції. В Соборному ж уложенні Московії 1649 р. кріпосне право було посилено і поширено на широкі верстви сільського населення.

²⁹ Кильбургер И. Ф. Краткое известие... С. 56–58.

³⁰ Клименко П. Місто і територія на Україні за Гетьманщини 1654–1754. Київ, 1926. С. 3.

³¹ Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ: Основи, 1996. С. 35–61; Гальський К. Є. Торговля і митна справа Гетьманської України середини XVII–XVIII століття. Київ, 2006. С. 42–56.

³² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. XII. Санкт-Петербург, 1882. С. 70.

³³ Лященко П. И. История народного хозяйства СССР. Т. 1: Докапиталистические формации. Ленинград, 1952. С. 297.

формально домінувала валюта — срібний рубль. Але чітко встановленої ваги срібла в ньому не було, спостерігалася постійна небезпечна для казни тенденція зниження її вартості до 30 % на середину 17 ст. Крім того, якщо на теренах України європейські банки почали функціонувати з 16 ст., то в Московії — у 18 ст. А початки державного кредиту в останній зафіксовані лише в 1733 р.³⁴

Як відомо, рівень буржуазних відносин найбільше проявляється в економічній царині у суспільному поділі праці, наймі на великому промисловому виробництві, зростанні кількості вільних робітників. Саме вони є показниками «нових буржуазних порядків». За старих, практично відсталих протягом 16–17 ст., способах виробництва господарські одиниці могли існувати тривалий час, не змінюючись ані характером, ані розмірами, не виходячи за межі поміщицької вотчини або невеликого околицьного ринку для сільських і дрібних промисловців (кустарів). Показовим є той факт, що мануфактура — підприємство, яке мало б базуватися на поділі праці і ручній ремісничій техніці — з'явилася та функціонувала в Москві в 17 ст. у жорстких умовах кріпацтва, на відміну від Західної Європи з її буржуазними відносинами.

Таким чином, «централізація» Московської держави, що, на думку більшості російських істориків, завершилася в середині 16 ст., була нічим іншим, як загарбанням чужих земель, насамперед Казанського й Астраханського ханств, Західного Сибіру та ін. Причому в багатьох місцевостях централізоване керівництво було практично номінальним. Певне відсторонення Москви від внутрішньої, а особливо зовнішньої торгівлі

ставить під сумнів твердження про те, що вже в 17 ст. навколо столиці сталося об'єднання всіх «руських» земель, а звідси — що нібито сформувався всеросійський ринок. Не стала Москва на той час і потужним центром великої промисловості на ґрунті розвитку буржуазних відносин. Недостатнє оформлення купецтва як окремого економічно самостійного суспільного прошарку, відсутність банківської системи й широкого кредитування, наявність внутрішніх митниць — все це не дозволяє з певністю казати, що в 17 ст. настав «новий період російської історії». Цілком очевидно, що це притаманно наступному століттю. Водночас зауважимо: для України «новий період» розпочався від середини 17 ст., і пов'язаний він був, безперечно, з подіями Національної революції, як у суспільно-політичному, так і соціально-економічному сенсі.

Виходило так, що міцне територіальне об'єднання та послідовна державна централізація можливі лише за умов поглибленого суспільного поділу праці та наповнення виробництва елементами буржуазної цивілізації в широкому розумінні цього процесу. Саме це є єдиною основою для встановлення цілісної системи правління. А тому централізацію не можна здійснити через свавілля бюрократії, хіба що за непереборних потреб економічного розвитку. До того ж царизм набагато пізніше почав зважати на інтереси буржуазії. Власне, за своєю суттю державний устрій Московії 17 ст. (ще раз наголосимо на цьому) повністю належав не до «нового періоду російської історії», а до «Московського царства», пізнього середньовіччя, коли на самодержавному ґрунті панувала боярська аристократія.

REFERENCES

- Bazilevich, K. V. (1936). K voprosu ob izuchenii tamozhennykh knig XVII v. *Problemy istochnikovedeniya*, 2, 71–90 [in Russian].
- Bazilevich, K.V. (1940). Elementy merkantilizma v ekonomicheskoi politike Aleksey Mikhailovicha. *Uchenye zapiski MGU*, 41, 58–87 [in Russian].
- Borovoy, S. Ya. (1958). *Kredit i banki Rossii (seredina 17 st. — 1861 g.)*. Moscow: Gosfinizdat [in Russian].
- Brodel, F. (1997). *Materialna tsyvilizatsiia, ekonomika i kapitalizm, 15–18 st.* Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Buganov, V. I., Preobrazhenskiy, A. A., & Tikhonov, Yu. A. (1980). *Evolutsiya feodalizma v Rossii. Socialno-ekonomicheskie problemy*. Moscow: Nauka [in Russian].
- Cherepnin, L. V. (1960). *Obrazovanie Russkogo tsentralizovannogo gosudarstva v 14–15 vv. Sotsialno-ekonomicheskaya i politicheskaya istoriya Rusi*. Moscow [in Russian].
- Chistyakova, E. V. (1958). Novotovarnyi ustav 1667 goda. *Arkheograficheskiy ezhegodnik za 1957 god*, 93–121 [in Russian].
- Halskyi, K. Ye. (2006). *Torhivlia i mytna sprava Hetmanskoï Ukrainy seredyna 17–18 stolittia*. Kyiv [in Ukrainian].
- Hurzhii, O. (1996). *Ukrainska kozatska derzhava v druhii polovyni 17–18 st.: kordony, naselennia, pravo*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Istoriya SSSR s drevneishikh vremen do nashikh dnei v 12 t.* (1967), 1, Moscow: Nauka [in Russian].

³⁴ Боровой С. Я. Кредит и банки России (середина XVII ст. — 1861 г.). Москва : Госфиниздат, 1958. 288 с.; Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст. Т. 2. Київ : Основи, 1997. 585 с.

- Istoriia Ukrainskoi RSR v 8 t., 10 kn.* (1979). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Klymenko, P. (1926). *Misto i terytoriia na Ukraini za Hetmanschyny 1654–1754*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kotłubaj, E. (1858). *Odsiecz Smoleńska i pokój Polanowski*. Kraków [in Polish].
- Lyashenko, P.I. (1952). *Istoriya narodnogo khozyaistva SSSR, 1: Dokapitalisticheskie formatsii*. Leningrad [in Russian].
- Mavrodin, V. V. (1951). *Obrazovanie edinogo Russkogo gosudarstva*. Leningrad: iz-vo Leningradskogo un-ta [in Russian].
- Nikolaeva, A. T. (1950). Otrazhenie v ustavnykh tamozhennykh gramotakh Moskovskogo gosudarstva XVI–XVII vv. protsessa obrazovaniya vserossiyskogo rynka. *Istoricheskie zapiski*, 31, 245–266 [in Russian].
- Osokin, E. (1850). *Vnutrennie tamozhennye poshliny v Rossii*. Kazan [in Russian].
- Presnyakov, A. E. (1918). *Obrazovanie Velikoruskogo gosudarstva*. Petrograd [in Russian].
- Porshnev, B. F. (1976). *Tridcatiletnyaya voyna i vstuplenie v nee Shvetsii i Moskovskogo gosudarstva*. Moscow: Nauka [in Russian].
- Shumakov, S. (1897). Drevnerusskie kosvennye nalogi. *Trudy yuridicheskogo obshchestva pri Moskovskom universitete*, 7, 241–269 [in Russian].
- Solovev, S. M. (1989). *Istoriya Rossii s drevneishikh vremen*. Moscow: Mysl [in Russian].
- Strishenets, O. M. (2009). *Tovarne vyrobnytstvo i torhivlia v Ukraini (druha polovyna 17 — kinets 18 st.)*. Chernivtsi: Misto [in Ukrainian].
- Tikhonov, Yu. A. (1955). Tamozhennaya politika Russkogo gosudarstva s srediny 16 v. do 60-x godov 17 v. *Istoricheskie zapiski*, 53, 258–290 [in Russian].
- Yakovliv, A. (1934). *Ukraino-moskovski dohovory v 17–18 vikakh*. Warsaw [in Ukrainian].
- Zakharov, V. N. (1996). *Zapadnoevropeiskie kuptsy v Rossii. Epokha Petra I*. Moscow [in Russian].

Дата надходження до редакції: 09.01.2025.

Дата схвалення до публікації: 28.01.2025.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)